

La diàspora rwandesa a Bèlgica. Actors polítics en les mobilitzacions populars

FIRMIN DUSABE

Grup d'Estudis de les Societats Africanes (GESA)

Universitat de Barcelona

INTRODUCCIÓ

Rwanda és un país que fins fa poc no tenia una tradició d'emigrants comparable amb la dels altres països de l'Àfrica occidental. Podem explicar aquest fet per l'estructura agrària que organitza la societat rwandesa, on cada família de rwandesos té un tros de terra¹ que, al seu torn, lliga cada individu amb els seus avis. A més a més, generalment les famílies enterren els seus morts al pati de casa amb funcions de cementiri familiar. Així doncs, la mentalitat que hi ha darrere d'aquesta pràctica és que, vivint a la terra dels avantpassats, les noves generacions continuen en contacte amb la família.²

Un dels motius pels quals hi ha rwandesos que viuen a l'estranger és la situació d'inseguretat que trobem a la zona dels països dels grans llacs, especialment Rwanda, com un país que va patir el genocidi. Això fa que hi hagi un gran nombre d'exiliats, molts dels quals són refugiats polítics o sol·licitants d'asil, els exiliats de fet. Després hi ha els "casos excepcionals", com ara persones que viuen a l'estranger per fer negocis o bé que hi viuen per altres raons, com estudis, visites temporals, etc.³

És sabut que els primers exiliats rwandesos ho són des del 1959 amb l'anomenada "revolució social". Les principals destinacions van ser els països veïns

¹ La gent que viu a la ciutat ha conservat la terra dels seus avis i hi ha construït una caseta per mantenir el lloc.

² A. Kagame, *La philosophie bant rwandaise de l'être*, ARSC Bruxelles, 1956.

³ DGD, *Guide de la Diaspore Rwandaise*. Kigali, 2010.

de l'Àfrica (equatorial), i un petit nombre d'exiliats va poder marxar cap a altres continents. Els esdeveniments que van seguir aquesta revolució van afectar moltes persones, per exemple els disturbis ètnics que van caracteritzar la Primera República de Rwanda (1962-1973) després d'incloure atacs recurrents dels Inyenzis.⁴ La fi de la Primera República va anar, a més, acompanyada de greus disturbis ètnics i milers de tutsis es van exiliar als països veïns de Rwanda. Finalment, la guerra del 1990-1994, sobretot el genocidi, així com les represàlies posteriors, incrementen en bona mesura la magnitud de la diàspora rwandesa.

Més específicament, l'any 1994 és un moment crucial en la història de la diàspora de Rwanda. Cap altra època de la història del país ha vist un èxode massiu de rwandesos a l'estranger. Durant el genocidi, moltes persones fugen de massacres i se'n van a l'estranger, principalment als països veïns. Al final de la guerra, amb la presa del poder per part del Front Patriòtic Rwandès (FPR), al juliol del 1994, el país experimentarà el major èxode de la seva història. En primer lloc, moltes d'aquestes persones van instal·lar campaments de refugiats al Zaire (més tard, la República Democràtica del Congo), Burundi i Tanzània. També trobem rwandesos a altres països africans com Kènia, el Gabon, el Camerun, la Costa d'Ivori i el Senegal abans de sortir a l'oest: Bèlgica, França, els Països Baixos, el Canadà i els Estats Units. Finalment, altres romanen en aquests camps, almenys els del Zaire, fins al 1996. Amb la primera guerra del 1996-1997, el Govern de Rwanda va decidir fer tornar per la força aquests refugiats. Alguns van tornar al país i els altres van creuar el Zaire per instal·lar-se al Congo-Brazzaville o a la veïna República Centreafricana.⁵

Finalment, un tercer criteri sobre aquests moviments fa referència a l'àrea d'instal·lació. En aquest àmbit, destaquem tres grups principals. Els primers de la diàspora es dirigeixen a Europa. També cap a Amèrica (al Canadà i als Estats Units) i, finalment, els establiments a l'Àfrica. En general, cada grup no ha d'enfrontar-se als mateixos problemes (així com dins d'aquests grans grups, les situacions difereixen d'un país a un altre). A més, la composició ètnica del grup i el pes relatiu (en particular, en termes de recursos econòmics i la influència política) de cada comunitat en aquestes ubicacions d'instal·lació són diferents.

Històricament, quan els immigrants de la primera onada migratòria (1959 i 1960) es van situar majoritàriament als països veïns, principalment Uganda i Burundi, no es donen les mateixes situacions que en onades posteriors.⁶ De fet,

⁴ El nom del grup armat que va atacar Rwanda diferents anys. Els seus membres eren antics refugiats del conflicte de l'any 1959, que alguns autors anomenen la Revolució hutu, vegeu J.P. Chrétien: *L'Afrique des grands lacs - Deux Mille Ans d'histoire*, Aubier, Paris, 2000.

⁵ D. De Schrijve: *Les réfugiés rwandais dans la région des Grands Lacs en 1996*, a *Annuaire, l'Afrique des Grands Lacs*, 1996-1997: <https://www.uantwerpen.be/images/uantwerpen/container2143/files/Publications/Annuaire/1996-1997/13>

⁶ C Watson: *Exile From Rwanda. Background to an Invasion*. Washington DC, United States Committee for Refugees, Issue paper núm. 15 (1991).

des del 1973, el destí dels refugiats va ser Occident: especialment a Bèlgica, el Canadà i, en menor mesura, els Estats Units. En aquest moment, la diàspora de Rwanda va estar formada principalment per membres de la comunitat tutsi. Al 1994, com veurem més endavant, la composició ètnica, així com els territoris d'acollida, van diversificar-se.

APROXIMACIÓ TEÒRICA A L'OBJECTE DE L'ESTUDI

En l'actualitat, hi ha un debat sobre les causes del subdesenvolupament del continent africà. Molts autors⁷ (Mbuyi, Nteziimana, Feltz, Lombard...) comparteixen els factors com la colonització, l'esclavitud, la inestabilitat política i social, les guerres fratricides, etc., però altres⁸ (Bayart, Kasanda, Cooper, Acemoglu i Robinson...) els situen en les institucions i en la manera de governar; és a dir, a partir de la inestabilitat política i social de molts països d'aquest continent sobretot a l'Àfrica subsahariana.

Convé fer aquestes reflexions relacionades amb la situació sociopolítica del continent africà. Les elits africanes tenen un paper important per millorar els seus països. Potser no era el moment que les elits d'aquest continent fossin conscients del canvi necessari als seus països per arribar a l'alçada dels altres països desenvolupats. també podem preguntar-nos quina herència ens van deixar els colonitzadors en aquest continent. Podem reflexionar també si van acabar la colonització o bé si la colonització es va transformar en una altra forma de dominació basada en l'economia i les ajudes del Primer Món. Potser les guerres inacabables en molts països africans no tenen part del seu origen en aquest sistema colonial. A més, els seus dirigents haurien de començar a fer els projectes atractius i crear llocs de treball per frenar la "fugida de cervells" protagonitzada pels intel·lectuals africans que cada any marxen cap als països del Primer Món.

En el cas d'aquest estudi, Rwanda, un petit estat de l'Àfrica oriental, ha estat conegut principalment en l'àmbit mundial pel genocidi que va viure el país el 1994. Abans d'aquest esdeveniment colpidor segurament hi havia un gran nombre de persones que no hauria sabut situar-lo al mapa. De fet, fins ara hi ha un camí per fer per descobrir què és Àfrica amb la seva diversitat cultural, de llengües, de clima, d'història, etc. De vegades hi ha confusió quan es pensa que l'Àfrica té

⁷ K. Mbuyi: *El nuevo conflicto del Congo: dimensión, internacionalización*, SIAL, Madrid, 1999; M. Feltz: *Causes et conséquences de la guerre civile au Rwanda*, Université de Aix Provence, Aix Provence, 1969.

⁸ J. F. Bayart; *L'État en Afrique: la politique du ventre*, Fayard Paris, 1989; A. Kasanda: *Democracia, gobernabilidad y construcción de un estado de derecho en África subsahariana*, 2002); K. Mbuyi: *África subsahariana ante el nuevo milenio*, Pirámide, Madrid; D. Acemoglu, J.A. Robinson: *Por qué fracasan los países*, Deusto Barcelona, 2012.

una cultura única. Des del punt de vista lingüístic, cultural, climàtic, religiós, etc., és un continent format per molts països diferents.

Ara bé, relacionat amb aquest treball, trobem molta literatura sobre el genocidi de Rwanda. Molts autors han escrit sobre aquest fet extrem de la maldat humana. Aquests escrits segurament han estat valuosos perquè han permès als autors revisar la producció de literatura que hi havia sobre Rwanda, especialment sobre la seva història. La reconciliació ha sigut un altre tema que s'ha tractat en nombrosos estudis i llibres, ja sigui per autors rwandesos o bé internacionalment. A més, alguns autors i treballs acadèmics s'han centrat en l'estudi de Rwanda després del genocidi, un país que ha conegut un creixement econòmic considerable.⁹ Però manquen estudis sobre aspectes clau de la diàspora rwandesa en l'actualitat, per exemple, sobre la seva organització i actuació política, els seus objectius... Les mobilitzacions polítiques de la diàspora rwandesa i aquest treball tenen com objectiu contribuir omplir els buits que encara hi ha sobre aquest respecte.

L'OBJECTIU DE L'ESTUDI: LA DIÀSPORA RWANDESA A BÈLGICA

Aquest treball d'investigació estudia el col·lectiu de la diàspora rwandesa que viu a Bèlgica i que es troba organitzat com a societat civil i en grups polítics que tenen tendència a actuar més aviat com a grups de pressió contra el règim actual de Rwanda. Aquest conjunt de persones utilitza les manifestacions i les vagues per mobilitzar-se. La identitat ètnica i la xarxa cultural són elements importants que caracteritzen aquestes organitzacions. La identitat cultural es conserva com un punt de trobada i comunicació entre els membres de la diàspora.

Una de les raons principals a l'hora d'escollir com a objecte d'estudi aquest segment de la diàspora rwandesa és que representa un percentatge molt significatiu del conjunt de rwandesos a la diàspora d'Occident. Tenint en compte, d'una banda, el nombre de rwandesos (més de 40.000) que viuen a Bèlgica i, de l'altra, les dades de participació en manifestacions i formacions polítiques, considerem que una bona part de rwandesos que resideixen a Bèlgica participen d'una ma-

⁹ En aquests últims anys, Rwanda és conegut com el Singapur africà pel seu creixement econòmic. El GoR ha posat en marxa una visió, "Visió 2020", que és una estratègia per arribar a l'any 2020 amb una reducció del 20% de la pobresa. Els altres objectius són: el bon govern, el desenvolupament de recursos humans i infraestructura, etc. Vegeu www.minecofin.gov.rw.

nera activa¹⁰ en mobilitzacions i activitats polítiques.¹¹ Aquest percentatge també és el resultant d'analitzar altres dades de l'ACNUR i de l'Institut National de la Statistique (INS) de Bèlgica. Aquí hem trobat un creixement de les sol·licituds d'asil de persones amb nacionalitat rwandesa entre els anys 1994¹² i 2010, un increment del 68,14% durant aquests 16 anys. Molts d'aquests demandants d'asil són hutus refugiats del règim de Kagame, a través de les entrevistes i consultant diferents fonts documentals hem constatat que nombrosos hutus participen en les mobilitzacions d'oposició al règim. A més, s'ha de tenir en compte que en els últims anys trobem tutsis que, tot i que representen una minoria dins de l'oposició, s'han afegit a la lluita política per buscar l'obertura de l'espai polític a Rwanda.

Tot i que l'objecte d'estudi d'aquest treball sobre la diàspora rwandesa se centra en les organitzacions dels rwandesos a Bèlgica a través de les mobilitzacions polítiques, el nostre punt de partida és l'estudi de les accions polítiques transnacionals organitzades per la diàspora rwandesa per buscar la democràcia i l'obertura de l'espai polític en el seu país d'origen.

HIPÒTESI I METODOLOGIA DE TREBALL

La premissa que ha guiat aquest treball ha estat la següent: la diàspora rwandesa a Bèlgica té un comportament i una estratègia política majoritàriament democràtica, a excepció feta d'una part minoritària que dona suport a la violència armada i paramilitar a l'Àfrica. Partint d'aquesta idea, corroborada prèviament en d'altres estudis, es formula la hipòtesi principal: l'oposició rwandesa a la diàspora de Bèlgica s'organitza en partits polítics i recorre a mitjans d'acció propis dels moviments socials, amb les corresponents mobilitzacions populars, per aconseguir

¹⁰ Els rwandesos de la diàspora que hem considerat actius són aquells que participen en les mobilitzacions i manifestacions contra el règim de Kigali, mentre que els passius són aquells que no participen en les mobilitzacions per por del règim de Kigali, perquè els falta temps per compaginar aquestes activitats amb la feina, etc., però estan a favor de la causa i contribueixen econòmicament a sostenir les activitats polítiques organitzades.

¹¹ Jambonews (2011): *Diaspore: Je t'aime moi non plus*. <http://www.jambonews.net/actualites/20111007-diaspora-je-t%E2%80%99aime-moi-non-plus/> [Consultada el dia 25 de juliol del 2013]; Ràdio BBC (2015): <https://www.youtube.com/watch?v=XC4buGtnW3s> [Consultada el dia 2 d'octubre del 2015]; Ràdio Inkingi (2015): <https://www.youtube.com/watch?v=iOEnLsrIlcY> [Consultada el dia 21 d'octubre del 2015]; Ràdio i TV Ikondera (2015), *Manifestació contra Kagame a Amsterdam*: <https://www.youtube.com/watch?v=DBsTj60aXx8> [Consultada el dia 7 de desembre del 2015]; Ràdio Itahuka (2015): https://www.youtube.com/watch?v=L_78xPvszQM [Consultada el dia 25 d'octubre del 2015].

¹² Volem recordar que l'any 1959, els primers refugiats rwandesos, majoritàriament tutsis, van abandonar el país després que els hutus prenguessin el poder, perquè alguns van ser amenaçats i els altres no van acceptar la república que substituïa la monarquia tutsi, vegeu F-X Munyarugerero: *Réseaux, pouvoirs, oppositions. La compétition politique au Rwanda*, L'Harmattan, Paris, 2003, pp. 64-70.

des de la diàspora belga el procés de la transició política vers un sistema polític democràtic a Rwanda.

Les dades emprades en aquest article procedeixen d'una investigació de tesi doctoral realitzada a la Universitat de Barcelona, que tenia un caràcter mixt (qualitativa i quantitativa), a la comunitat rwandesa de la diàspora rwandesa que viu especialment a Bèlgica, entre els anys 2012 i 2016. La tècnica qualitativa ha ajudat a revisar la literatura que hi ha sobre aquest tema. S'ha utilitzat la tècnica quantitativa com un instrument per a l'anàlisi de les dades, per poder transformar i comprovar la informació obtinguda durant la recerca amb la finalitat de treure el significat per un problema d'investigació. L'objectiu d'aplicar aquest mètode era contrastar la informació rebuda a través de les dades, entrevistes, etc., amb la finalitat d'arribar a l'objectivitat dels resultats finals. La investigació va incloure tècniques d'observació, entrevistes semiestructurades i anotades, i qüestionaris en els diferents actors polítics de la diàspora rwandesa.

ASPECTES GENERALS DE LES ORGANITZACIONS DE LA DIÀSPORA RWANDESA A BÈLGICA

Remarquem que el genocidi és un dels factors principals, juntament amb la guerra, d'un gran moviment migratori de rwandesos i aquesta situació va canviar la tendència històrica de no emigrar que caracteritzava el passat rwandès. El 1994 quatre milions de rwandesos van sortir del país i uns dos milions van ser desplaçats (emigrants interns). Segons dades de l'informe del Banc Mundial, l'any 2010 hi havia 263.400 immigrants rwandesos, que representen un 2,6% de la població.

Per a l'estudi del fenomen migratori en el cas de Rwanda, es poden establir dos grups principals:¹³ 1) una emigració temporal formada pels grups d'estudiants, empresaris, turistes i diplomàtics. En el cas dels estudiants, les dades aportades pel Govern rwandès apunten que la meitat no tornen al país i es queden als països on han realitzat els estudis; 2) la migració permanent que fa referència a aquells que van fugir del país per raons polítiques i per inseguretat.¹⁴ Formen part d'aquest grup els rwandesos descendents dels antics refugiats, els que van marxar durant el genocidi del 1994.

Des que els rwandesos es van exiliar després del genocidi del 1994, continuen vivint aquesta divisió. A continuació, veurem les diverses raons d'aquesta divisió i els factors que han fet que hi hagi exiliats. Finalment, veurem les organitzacions, les principals xarxes de les organitzacions rwandeses a Bèlgica i el conflicte

¹³ El Govern de Rwanda dona el nom de diàspora a tots els rwandesos que són fora del país.

¹⁴ Per a la història de Rwanda, els anys 1959, 1973, 1990 i 1994 són anys de conflictes oberts i de gran inseguretat.

generat per aquesta tensió ètnica i regional. El primer factor de la divisió entre refugiats a la qual fem referència està lligada a l'etnicitat. Les fractures ètniques caracteritzen aquesta diàspora belga, un fenomen negatiu per a la seva organització i, per suposat, per a Rwanda en general. Aquest fet està explicat per raons històriques i polítiques i per altres factors que s'examinaran més endavant. La població rwandesa està dividida en tres ètnies (hutu, tutsi i twa). Els rwandesos que viuen fora del seu país continuen la seva identitat ètnica, i això comporta una tensió ètnica provocada pels conflictes que empitjoren la bona convivència entre aquestes ètnies.¹⁵

Després de la divisió ètnica, trobem que la diàspora rwandesa viu també la divisió regional, una situació que té un origen en la política viscuda del país, política d'exclusió i ètnica.¹⁶ La primera gran divisió té un origen geogràfic, ja sigui del nord Umukiga o del sud (i central) Umunyenduga. En general, el nord comprèn les antigues prefectures de Gisenyi i Ruhengeri (i de vegades Byumba) i el sud, tots els altres, però sobretot Butare, Cyangugu, Gikongoro, Gitarama i Kigali.¹⁷ A aquestes dues divisions, se n'hi afegeix una tercera que té una forta influència a la diàspora rwandesa: la divisòria entre les elits socials que disposen dels recursos econòmics i la gent corrent. Cal entendre la paraula "elit" en el sentit ampli del terme¹⁸ amb la qual es designen totes les persones que ocupaven alts càrrecs i càrrecs mitjans en el sector públic i en el sector privat abans del 1994. Dins d'aquestes elits, hi ha una jerarquia. Per exemple, trobem els exfuncionaris del sector públic, incloent els ex-alts directius de les empreses paraestatales. Després d'això, en els diferents nivells, trobem els representants de l'Estat (diplomàtics, prefectes, alcaldes, etc.), executius del sector privat i, finalment, les persones de la comunitat empresarial, els grans comerciants i els grans empresaris.¹⁹

Per tant, trobem que la diàspora rwandesa és un món dividit. La divisió està reforçada a través de l'ètnia regional i, finalment, social, tot i que l'última no forma part de l'objectiu del nostre estudi. Aquestes tres divisions són criteris per identificar aquest col·lectiu. Ara bé, els criteris que hem utilitzat per caracteritzar la diàspora

¹⁵ Pax Christi (2012), *La diaspora rwandaise, état de lieux*. <http://paxchristiwb.be/publications/analyses/la-diaspora-rwandaise-etat-des-lieux,0000206.html>. [Consultada el dia 19 de febrer del 2015].

¹⁶ C. Kabanda: *Rwanda, l'ideal des pionniers. Les hommes qui ont fait la différence*, Ed. Sources du Nil, Lille, 2012, pp. 260-300.

¹⁷ Com a recordatori, Rwanda es va dividir en onze prefectures: Byumba, Butare, Cyangugu, Gikongoro, Gisenyi, Gitarama, Kibungo, Kibuye, Kigali Rural, Kigali City de la capital, i finalment, Ruhengeri. Des del 1995 hi ha hagut diverses reformes administratives que van donar lloc a noves divisions territorials. D'acord amb la darrera reforma a partir del gener del 2006, Rwanda té ara cinc "províncies": Província Est, Oest, Sud, Nord i, finalment, la ciutat cabdal, Kigali.

¹⁸ O. Okpewho i C. Boyce: *The African diaspora: African origins and New World identities*, Indiana University Press, Bloomington, 2001; J. Ziéglér: *Le Pouvoir africain: éléments d'une sociologie politique de l'Afrique noire et de sa diaspora aux Amériques*, Éditions du Seuil, Paris, 1971.

¹⁹ Pax Christi (2012), *La diaspora rwandaise, état de lieux*. <http://paxchristiwb.be/publications/analyses/la-diaspora-rwandaise-etat-des-lieux,0000206.html>. [Consultada el dia 19 de febrer del 2015].

rwandesa tenen un denominador comú: la identificació per exclusió.²⁰ Els hem agrupat en dues classes: d'una banda, criteris de segmentació i, de l'altra, factors d'exili. Podem dir que cada individu s'identifica amb un o més d'aquests criteris.

La manca d'organització, la dispersió i la fragmentació són desafiaments que té plantejats la diàspora de Rwanda. A part de la qüestió de les generacions joves, la desconfiança amb certa desunió són els dos reptes que tot seguit s'analitzen. D'una banda, el recel dins de la diàspora rwandesa, que s'explica per la regió d'origen i, de l'altra, per la seva zona d'instal·lació fora del seu país.²¹ Així doncs, aquest sentiment de temor dificulta la relació entre els membres de la diàspora rwandesa. La suspicàcia és més virulenta quan es presenta en el camp sociopolític dels exiliats rwandesos. I encara que, en principi, cap partit polític o bé cap associació advoca per l'exclusió ètnica, en el fons hi ha reticències en el moment de fer un acte de reunió o bé de qualsevol tipus d'impuls associatiu. De vegades aquesta situació de dubte s'eixampla i s'estén fins a l'exclusió. A Bèlgica, concretament a Brussel·les, es poden trobar llocs anomenats "hutu" i altres anomenats "tutsi". Algú que s'atreveixi a anar-hi ha de tenir en compte que haurà de donar explicacions als membres de la comunitat de pertinença ja sigui hutu o bé tutsi, perquè pensaran que és una mena d'espia de l'altra comunitat. Això trasllueix el grau de malfiança que també s'observa a la diàspora. Associacions culturals, com per exemple, el grups de ballet i altres grups de dansa, alguns estan etiquetats com a "hutu" i altres com a "tutsi". I, per descomptat, quan fan un espectacle, probablement força gent que es troba a la sala sigui monoètnica (hutu o bé tutsi).

Una altra característica més visible de la diàspora rwandesa és la seva no-organització. De ben segur que aquesta fragmentació i desorganització no ajuda a promoure la reconciliació entre les comunitats. A més, és un problema per al país d'acollida, en aquest cas, Bèlgica, a l'hora de poder instaurar una relació entre el seu departament i els representants de la diàspora, com ho afirma un agent del Ministeri d'Afers Estrangers de Bèlgica, per la falta de representativitat de la diàspora.²² Aquesta falta de representació dificulta la unitat dels rwandesos i de treballar amb l'objectiu comú com a grup de posició del règim de Kigali.

²⁰ Rwanda sempre ha estat governat per un grup petit que servia l'ètnia o bé la regió per excloure els altres en el poder i fer servir les institucions d'estat per interès del seu propi grup (Chrétien, 1997).

²¹ Per exemple, per conèixer el punt de vista de la comunitat hutu que viu a Bèlgica que participa poc en les activitats polítiques i la divisió ètnica té un pes molt gran, mentre que els rwandesos establerts als Estats Units es consideren ètnicament menys purs pel fet que hi ha moltes famílies interètniques. Rwandesos que viuen als Països Baixos i, en menor mesura, els que viuen a Alemanya, són abakiga (els rwandesos del nord). Aquesta generalització porta a la construcció d'estereotips que exacerben la desconfiança entre els rwandesos de l'exterior.

²² El fet que la diàspora rwandesa estigui dividida dificulta la seva gestió a la part del país d'acollida com Bèlgica. La tensió i la desconfiança fa que no arribi a tenir un sol representant com a diàspora rwandesa. A. Morelli: *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*. Bruxelles, CBAI, Evo Histoire, 1992.

Atrapat en les seves pròpies divisions, la diàspora està, doncs, dividida en camps ideològics que tenen petites iniciatives comunes. Cap esdeveniment “gran” reuneix la diàspora més enllà de la línia de clivatge ètnic. Les commemoracions es duen a terme per separat i s’han convertit en una font de tensió.²³ Les grans conferències o seminaris es critiquen mútuament en funció dels seus organitzadors i també es converteixen en un tema de controvèrsia.²⁴

L’educació de la generació dels joves és el tercer repte de la diàspora rwandesa. Podem comprendre aquí l’educació en el sentit més ampli del terme, com la formació integral i la capacitat en l’educació cívica; en aquest cas, viure la cultura nacional rwandesa en la seva globalitat (llengua, dansa, etc.), és a dir, conservar la *rwandacitat*. No obstant això, aquest és un debat general que involucra tant les obligacions de la vida a l’exili com l’estatut socioeconòmic dels pares. Per exemple, a Bèlgica, s’ha convertit en un fet essencial, i això és comprensible per al futur d’un fill, per empènyer-lo a aprendre holandès o francès, de vegades, en detriment del kinyarwanda. A més, els pares no tenen temps per instruir la cultura i la història del seu país als seus fills, perquè alguns treballen fins a la nit. Això fa que els joves creixin sense donar importància al seu origen i a la seva pertinença ètnica.

Aquest planteja un fenomen recent dels joves rwandesos que viuen fora, precisament a Bèlgica: la pèrdua dels valors de la identitat rwandesa. Molts pares es queixen que les generacions més joves no tenen l’esperit i el patriotisme del seu país. “Ser rwandesos” s’ha reduït a una mena d’abstracció geogràfica. I no és estrany ara escoltar els pares dir dels seus fills *bataye Umuco* (“no tenen la cultura”) (Pax Christi, 2012). Podem dir que això és un signe d’aculturació assumida d’una manera convençuda o bé que els joves són víctimes de la vida dels seus pares i no volen conservar la seva identitat.

LA DIVISIÓ ÈTNICA I REGIONAL COM A RESULTAT DE LA POLÍTICA DE RWANDA

La política de Rwanda ha estat caracteritzada per la divisió, tant ètnica com regional. Aquesta situació de divisió ètnica es donava fins i tot abans del temps colonial. Segons l’autor Kagame, la rivalitat de poder entre el clan d’Abega i el d’Abanyiginya va portar a la crisi de Rucunshu, en què hi va haver un cop d’estat del rei Mutara. Aquests dos clans eren d’ètnia tutsi.²⁵

²³ E. Braeckman: *En Belgique les Rwandais vivent séparés*, 2014. Consulté le 5 mai 2014. Disponible en línea: <http://blog.lesoir.be/colette-braeckman/2014/04/04/en-belgique-les-rwandais-vivent-separes/>.

²⁴ Hi ha una excepció notable, el DIRHI (Diàleg Interruandès altament inclusiu), que reuneix els diferents representats de la societat civil i els partits polítics de la diàspora. El seu objectiu principal és la unificació dels rwandesos perquè hi hagi un diàleg entre les diferents ètnies.

²⁵ A. Kagame: *Un abrégé de l’ethno-histoire du Rwanda*, UNR, Butare, 1972.

Durant l'època de la Primera República de Kayibanda i de la Segona República de Habyarimana, el país ja va viure la divisió regional, amb el règim de Kayibanda majoritari al sud del país (Nduga). Quan Habyarimana va arribar al poder després d'un cop d'estat, va establir un règim format per la gent del nord del país (Kiga). Actualment, el règim de Kagame és un règim ètnic en què els tutsis, sobretot els que van arribar d'Uganda (abasajya), tenen tot el poder i controlen tot el país.²⁶

Es podria pensar que la política de Rwanda sempre ha estat una política basada en l'ètnia o la regió, però quan s'analitza a fons s'observa que és una "política exclusiva" on un petit grup pren el poder i fa servir l'ètnia o bé la regió per mantenir-lo.²⁷ Això és així perquè, com assenyala Letamendia,²⁸ els grups ètnics disposen d'un doble moviment de diferenciació/convergència i d'oposició etnocèntrica/desig de reconeixement. Essent el reconeixement la precondition per a la interacció, llavors vol dir que com que no hi ha hagut històricament un reconeixement de l'altre (els hutus envers els tutsis, i tutsis envers els hutus), això ha conduït a polítiques d'exclusió, agreujades per la persistència de dictadures que precisament usaven la identitat ètnica com a font de poder, legitimació i conflicte d'interessos.

Pel que fa a la diàspora rwandesa, ha traslladat als països de residència tota aquesta història viscuda al seu país. La divisió ètnica o regional es posa de manifest en els partits, en les festes que es fan i en les relacions de la vida de cada dia. Així, hi ha partits d'hutus i de tutsis. També es poden trobar, d'una banda, els partits formats majoritàriament per persones procedents de la mateixa regió (els partits de Kiga i d'Nduga).²⁹ Com és ara FDU-Inkingi que els hutus del nord (Kiga) són majoria, RDI Rwanda Nziza la majoria dels simpatitzants són del sud. D'altra banda, els partits monoètnics com ara Ishema Party d'hutus, PRM-Abasangizi d'hutus, PS-Imberakuri d'hutus, RPP-Imvura de tutsis, Inyabutatu-RPRK de tutsis, Amahoro-People's Congress de tutsis, PDP Imanzi els seus membres polítics són de l'ètnia tutsi, RNC els seus fundadors són tutsis i hi participen una majoria de tutsis, etc. Tot això demostra que els rwandesos de la diàspora s'organitzen segons la regió de procedència i la seva pertinença ètnica.

A més, com hem vist abans, trobem els esdeveniments que divideixen els rwandesos de la diàspora i a vegades arriben a generar confrontació entre els dos grups: els pro i els anti-Kagame. A part d'aquests dos conflictes ètnics i regionals, trobem que la diàspora viu també els conflictes basats en la seva història. Això es manifesta

²⁶ G. Musabyimana i E. Neretse: *Rwanda vingt ans de pouvoir du FPR. Quel bilan?*, Scribe, Bruxelles, 2014.

²⁷ Aquest tema també s'ha desenvolupat en el capítol cinquè d'aquesta tesi.

²⁸ F. Letamendia, *El hilo invisible: identidades políticas e ideologías*, Universidad del País Vasco-Euskal Herriko Unibersitatea, Bilbao, 2013, p. 28.

²⁹ Durant les entrevistes, els líders dels partits han confessat que el problema regional i ètnic és molt evident a la comunitat de la diàspora i als partits en particular. És molt fàcil classificar els partits segons l'ètnia o la regió.

en el moment de celebrar les diades importants de la història del seu país. Un bon exemple d'això és el cas de commemoració del genocidi del 1994, que divideix els rwandesos. Per exemple, la commemoració del genocidi del 1994 és un punt de conflicte obert.³⁰ Alguns commemoren el dia 6 d'abril, el dia que va morir el president Habyarimana i consideren que llavors va començar el genocidi (la majoria dels partits de l'oposició i la societat civil a la diàspora). Els altres han adoptat el dia 7 d'abril, que és la data oficial del règim de Kigali (ambaixada de Rwanda a Brussel·les i els pro-Kagame), perquè consideren que el genocidi va començar aquest dia. Aquest fet ha generat una tensió visible entre la comunitat rwandesa de la diàspora, sobretot de Bèlgica. L'ambaixada categoritza els rwandesos que commemoren el dia 6 d'abril com a persones que neguen o revisionistes.³¹ El poder de la dictadura de Rwanda empra el mecanisme de la identificació amb el poder per a l'exclusió dels perseguits,³² en aquest cas els hutus exiliats.

Els que reivindiquen el 7 d'abril consideren que és negar o diluir el significat del genocidi equiparar les víctimes del genocidi (els tutsis) amb les víctimes de la guerra i els conflictes bèl·lics de la història rwandesa. Els anti-Kagame acusen les autoritats de l'ambaixada de dividir els rwandesos i que s'han de commemorar totes les víctimes d'hutus i tutsis perquè totes dues parts tenen els seus morts en el conflicte. Per a ells, el Govern rwandès ha de ser de tots i no només d'una part dels rwandesos, és a dir, els tutsis. Aquesta situació provoca una tensió directa entre els rwandesos de la diàspora atès que tots van al mateix lloc: al Mémorial du génocide rwandais à Bruxelles, en dies diferents. Els pro-Kagame acusen els que commemoren les víctimes del genocidi el dia 6 d'abril de ser negacionistes del genocidi tutsi.³³

Un altre esdeveniment que provoca una tensió directa entre els rwandesos de la diàspora és el Rwanda Day (trobada organitzada pel Govern de Rwanda perquè els rwandesos de pro-Kagame de la diàspora es trobin per parlar). Aquesta trobada està caracteritzada per l'exclusió d'una part dels rwandesos, sobretot dels polítics de l'oposició, la societat civil criticable al règim de Kigali, etc. Rwanda Day divideix els rwandesos que normalment conviuen pacíficament fora del seu país i a vegades arriben a les agressions brutals i a enfrontaments entre totes dues parts. Un rwandès, Faustin Kabanza, ho expressa així:

³⁰ Jambonews, (2011). *Diaspore: Jet' aime moi non plus*. <http://www.jambonews.net/actualites/20111007-diaspora-je-t%E2%80%99aime-moi-non-plus/>. [Consultada el dia 25 de juliol del 2013].

³¹ Mireu l'article sobre aquest conflicte a la pàgina web de Jambonews. <http://www.jambonews.net/actualites/20130415-rwanda-belgique-commemoration-du-genocide-agitee/>

³² F Letamendia, opus.cit., p. 30.

³³ Jambonews (2013), *Rwanda: Ndi umunyarwanda, un virage dangereux emprunté par le FPR*. <http://www.jambonews.net/actualites/20131211-rwanda-ndi-ununyarwanda-un-virage-dangereux-emprunte-par-le-fpr/> [Consultada el dia 7 de juny del 2014].

Ces rencontres n'ont qu'un seul but d'occulter des erreurs et des bavures du gouvernement rwandais, qui montre à l'Occident une image qui ne corrobore pas avec la réalité. Dans ce cas, «Rwanda-Day» ne peut qu'être considéré comme un moyen de distraction et de manipulation de l'opinion nationale et internationale³⁴

Així mateix, s'aprecia amb claredat que la diàspora rwandesa visqui els problemes del seu país, ja sigui la divisió ètnica o bé regional. El Govern rwandès té un paper important en aquesta situació. En lloc de buscar la unitat de la diàspora, organitza les trobades que divideixen els rwandesos.

EL CONFLICTE SOCIAL COM A ESPAI DE REPRODUCCIÓ POLÍTICA DE TENSÍO ÈTNICA I REGIONAL

La diàspora rwandesa viu un conflicte que ja està instal·lat al seu país. Com hem vist abans, la societat rwandesa ha conegut, al llarg de la seva història, moments i situacions que han dividit profundament els rwandesos.³⁵

El principal conflicte es produeix quan un grup pren el poder i fa servir l'ètnia per mantenir-lo. Per exemple, durant la Primera República, els hutus van agafar el poder, la qual cosa va provocar que els tutsis —que fins aleshores havien controlat el govern— se sentissin amenaçats i molts optessin per fugir del país i no tornar-hi fins al 1990 tot utilitzant les armes. Actualment, el FPR —majoritàriament tutsi— té el poder i els hutus són considerats ciutadans de segona categoria, perquè aquest partit ha aplicat una política d'exclusió que ha caracteritzat l'escena política rwandesa; és a dir, els hutus, que són majoria, estan exclosos dels encàrrecs importants del país i un grup de tutsis té tot el poder polític i militar.³⁶

La qüestió regional també va adquirir un paper preponderant amb la segona república, quan els hutus del nord (Kiga) van assumir el poder després d'un cop d'estat contra un president del centre (Nduga). La Segona República de Habyarimana, doncs, va afavorir els hutus del nord. Això va generar un conflicte entre els hutus de les diferents regions que és ben present actualment entre els rwandesos de la diàspora.³⁷

A més d'aquesta tensió interètnica, els rwandesos de la diàspora viuen una tensió regional. Aquest conflicte arrenca l'any 1972 quan Habyarimana va arribar al poder, després d'un cop d'estat i va eliminar les autoritats del règim de Kayibanda, sobretot els que venien al sud del país. Des de llavors, dintre dels hutus hi

³⁴Vegeu l'article de Faustin en aquest enllaç: <https://mulijeandclaude.wordpress.com/2015/10/05/rwanda-day-une-arme-a-double-tranchant/>.

³⁵C. Braeckman: *Rwanda. Histoire d'un génocide*, Fayard, Paris, 1994; J.P. Chrétien, opus.cit.

³⁶F-X. Munyarugerero: *Réseaux, pouvoirs, oppositions. La compétition politique au Rwanda*, L'Harmattan, Paris, 2003, pp. 231-245.

³⁷C. Kabanda, opus.cit, p. 270.

va haver aquesta tensió regional, un fet que el FPR va aprofitar per destruir el poder de Habyarimana.³⁸ Un exemple concret d'aquest conflicte va produir-se el dia 16 d'agost del 2014 a Brussel·les, on hi va haver una commemoració de les víctimes de la Primera República, aquelles que van morir en el cop d'estat del 1973. Això va provocar una tensió entre els hutus del nord (Abakiga) i els del sud (Abanyenduga), perquè els del nord van afirmar que era un acte que dividia la diàspora de l'oposició i els acusaven d'haver matat els polítics d'Nduga. Però les famílies i els amics que van preparar aquesta celebració la van considerar com un acte per recordar els seus, que van ser executats per Habyarimana.³⁹ Tot això fa que la diàspora visqui en tensió i desconfiança constant. Els punts històrics, que a vegades no són compartits per tothom o bé la ideologia política i ètnica fa que els rwandesos de la diàspora no tinguin una unitat tot i ser rwandesos amb una mateixa llengua i cultura.

QUINA ÉS LA POSSIBILITAT DE DIALOGAR O UTILITZAR LA FORÇA PER BUSCAR L'ESPAI POLÍTIC?

Una de les conseqüències del conflicte hutu-tutsi que va acabar amb el genocidi dels tutsis del 1994 va ser la desconfiança entre persones de les dues ètnies. Aquest fet és visible tant a Rwanda com també a la comunitat dels rwandesos que viuen fora del país, com ara Bèlgica. Aquesta situació ha fet que alguns rwandesos de la diàspora busquin la manera de gestionar dialògicament aquest conflicte que existeix a Rwanda i entre la comunitat dels rwandesos de la diàspora. Buscant algun element que unís els rwandesos va néixer la plataforma Diàleg Interrwandès. La idea d'un Diàleg Interrwandès⁴⁰ (DIR) està pensada amb l'objectiu de reunir els rwandesos de les dues ètnies, hutus i tutsis, per tal que es creï un espai inter cultural per parlar sobre les causes i els problemes que fan que aquestes dues ètnies no puguin conviure bé i en pau.

Ara bé, com diu Marthoz,⁴¹ les diàspores poden tenir un paper important a l'hora de finançar moviments independentistes o rebel·lions als seus països d'origen. Al llarg de tots els temps, hi ha exemples d'aquest fet. A la mateixa història de Rwanda hi ha el cas del Front Patriòtic Rwandès (FPR), que va ser creat per rwandesos emigrants el 1987. Aquest partit va rebre un gran suport econòmic, moral i propagandístic de la diàspora tutsi que era a Europa. Alguns membres

³⁸ F-X. Munyarugerero, opus.cit., pp. 162-170; C. Kabanda, opus.cit. pp. 270-296.

³⁹ Wordpress (2014), *Première convention en la mémoire des victimes du putsch du 5 juillet 1973 au Rwanda*.

⁴⁰ Tota la informació sobre les 8 edicions del DIR estan disponibles a la seva pàgina web: <http://www.veritasrwandaforum.org/dialogo.htm>.

⁴¹ J. P. Marthoz: *Couvrir les migrations*, De boeck, Bruxelles, 2011, p. 155.

ocupaven càrrecs en organitzacions internacionals⁴² com l'ONU, i van participar d'una manera activa en la guerra del 1990. Els tutsis de la diàspora van utilitzar tot els mitjans possibles per guanyar la guerra, bé a través de les emissores de ràdio internacionals, bé a les ONG internacionals. El que volien era demostrar al món que eren víctimes del genocidi i que necessitaven el suport per guanyar la guerra.⁴³

Després de la victòria del FPR, molts rwandesos (la majoria hutus) van marxar del país. Un gran nombre van refugiar-se a l'est del Congo i altres van marxar cap a Europa i els Estats Units. Van fundar grups de rebels, com ara les Forces Démocratiques de Libération du Rwanda (FDLR) i Ralliement pour l'Unité et la Démocratie (RUD-Urunana).⁴⁴ Tots dos són grups armats que volen tornar a Rwanda, ja sigui per mitjà de negociacions amb el Govern de Kigali o bé per la força. Aquests grups tenen el suport d'emigrants rwandesos que són a Europa. Per exemple, el Dr. Félicien Kanyamibwa, president de RUD-Urunana, dona les instruccions al seu grup que es troba a l'est de RDC des d'Europa. El president del grup FDLR, Ignace Murwanashyaka,⁴⁵ és a la presó a Alemanya condemnat a una pena de 12 anys per la seva implicació en actes contra la humanitat. Un altre representant del FDLR, Callixte Mbarushimana, actualment està sent jutjat pel Tribunal Internacional de la Haia i és un altre exemple de judici per actes contra els drets humans i contra la humanitat.

D'una banda, hi ha 23 partits polítics de la diàspora rwandesa que opten per una via de negociació amb el règim de Kagame en lloc de forçar una guerra, ja que els rwandesos saben bé que el conflicte bèl·lic destrueix el país (*intambara irasenya ntiyubaka*). A través del treball fet prèviament, s'ha pogut comprovar que tots els partits han demanat al Govern de Rwanda que dialogui amb l'oposició per buscar una solució als problemes dels rwandesos. La fórmula utilitzada ha estat escriure directament al règim de Kigali o bé parlar amb els representats del Govern quan aquests visiten Bèlgica. Però fins ara no hi ha hagut cap resposta per part de les autoritats de Kigali.

D'altra banda, trobem pocs polítics que optin en el seu programa polític per l'ús de la força davant la negativa del Govern de Rwanda per negociar amb

⁴² En el llibre de Pierre Péan, *Noires fureurs, blancs menteurs Rwanda 1990/1994*, Fayard, Paris, 2005, diu: "Les tutsi ont réussi à inféoder, noyauter toutes les organisations internationales. Même la presse et la radio Vatican. [JK]. De jolies filles tutsies rwandaises ont infiltré les organisations internationales humanitaires et conquis le terrain par leurs charmes inégalables"; aquest és un testimoni de com va treballar FPR per prendre el poder.

⁴³ *Ibidem*, pp. 30-50.

⁴⁴ El FDLR és un grup armat format per refugiats hutus. Va ser fundat l'any 2000. La seva missió és de lliurar Rwanda a les mans de Kagame, el president actual. Té la base militar a RDC. El RUD-Urunana és un grup armat que es troba a RDC. Està format pels hutus que estaven refugiats al nord i sud Kivu. També lluita contra el governament de Kigali.

⁴⁵ Ignace Murwanashyaka va ser un dels fundadors de FDLR. Vivia a Alemanya, on va anar per estudiar i després s'hi va quedar per treballar quan l'FPR va prendre el poder el 1994.

l'oposició. És el cas concret del PRM i CAbasangizi i del FPP-Urukatsa, que tenen pensat formar milícies (*ingabo*) per utilitzar la força en cas que el règim de Kigali s'oposi a la negociació.

CONSIDERACIONS FINALS

La diàspora rwandesa a Bèlgica viu un conflicte que ja està instal·lat al seu país d'origen. Al llarg de la seva història, la societat rwandesa ha conegut moments i situacions que han dividit profundament els rwandesos.⁴⁶ En el temps dels col·luctzadors, es va començar a gestar un conflicte que ha acabat essent molt greu. A Rwanda, els belgues van afavorir la minoria tutsi. Per una banda, la van ajudar a conservar la monarquia i, de l'altra, a formar els seus joves a les escoles (formació de les elits tutsis). A les escoles construïdes pels belgues només acceptaven els fills dels tutsis i deien que ho feien així perquè ells eren intel·ligents i més adaptables a la civilització dels blancs. Trobem aquí com l'anomenat racisme científic o biològic⁴⁷ va configurar fortament la percepció pública i la manca d'inclusió social dels hutus. A Burundi, que en aquesta època formava part del Congo Belga, va passar igual. Els tutsis tenien tots els avantatges i, fins i tot, el poder polític, tot i que eren minoria.⁴⁸

En aquesta situació d'injustícia social entre els hutus i els tutsis, el paper dels missioners va ser molt important i amb la seva acció van fer de contrapès a l'acció dels belgues. Les primeres escoles dels missioners van ser els seminaris i la majoria dels que els van freqüentar en aquesta època eren hutus. Alguns van arribar a ser capellans i altres van esdevenir polítics destacats durant la Primera República (1962–1975). També s'ha de dir que al seminari hi havia un petit nombre de tutsis i alguns exemples ho demostren, com és el cas d'Alexis Kagame (capellà i historiador tutsi) i monsenyor Aloys Bigirimwami que va arribar a bisbe.⁴⁹

Pel que fa a l'època post-colonial, el principal conflicte es produeix quan un grup pren el poder i instrumentalitza l'ètnia per consolidar-lo i mantenir-lo. Per exemple, durant la Primera República, els hutus van prendre el poder i van provocar que els tutsis “que fins aleshores havien controlat el govern” se sentissin amenaçats i molts optessin per fugir del país i no hi retornessin fins al 1990, utilitzant les armes.⁵⁰ Actualment, el FPR —majoritàriament tutsi— té el poder i els hutus són considerats ciutadans de segona categoria. I aquesta és la pauta comuna dels diferents règims dictatorials que han existit al llarg de la història de Rwanda.

⁴⁶ J. P. Chrétien: *Le défi de l'ethnisme Rwanda et Burundi: 1990-1996*. Karthala, Paris, 1997, pp. 11-49.

⁴⁷ X. Torrens: “Racismo y antisemitismo”, a J. Antón y Xavier Torrens: *Ideologies y movimientos políticos contemporáneos*, Tecnos Madrid, 2016, pp. 441-446.

⁴⁸ J. P. Chrétien: *L'Afrique des grands lacs - Deux Mille Ans d'histoire*, Aubier, Paris, 2000, pp. 262-271.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ F. Reyntjens: *Afrique des Grands Lacs en crise: Rwanda, Burundi 1988-1994*, Karthala, Paris, 1994.

La qüestió regional també va adquirir un paper preponderant a la Segona República, quan els hutus del nord (Kiga) van assumir el poder després d'un cop d'estat contra Nduga, un president del centre central.⁵¹ La Segona República de Habyarimana, doncs, va afavorir els hutus del nord, la qual cosa va generar un conflicte entre els hutus de les diferents regions; conflicte actualment ben present entre els rwandesos de la diàspora.

A part d'aquests dos conflictes ètnics regionals, trobem que la diàspora viu també uns conflictes basats en la seva història. Aquest fet es manifesta en el moment de celebrar les corresponents diades importants de la història del seu país. Tot això fa que la diàspora visqui en tensió i desconfiança constant. Els punts històrics, que a vegades no són interpretats de la mateixa manera per tothom, o bé la ideologia política i la identitat ètnica, fan que els rwandesos de la diàspora no tinguin una unitat, tot i compartir una mateixa llengua i cultura.

Les identitats polítiques són el fonament de gairebé tots els partits polítics, siguin a l'oposició o al Govern. Els clivtges preponderants són els de l'ètnia i els de la regió. Les identitats desenvolupades pels partits polítics es vertebren a partir de les esmentades divisòries ètnica i regional. Lluny de desaparèixer o minvar la seva rellevància, a la diàspora belga s'han consolidat aquestes identitats polítiques. Per tant, són substancials en la configuració de les ideologies i els moviments polítics contemporanis⁵² de Rwanda.

La divisòria organitzativa i institucional entre ètnies visible entre la població rwandesa a la diàspora mostra que s'ha perdut la confiança entre els rwandesos i que la reconciliació encara no és un fet estès. Així doncs, hi manca una cultura política democràtica que generi diàleg, cooperació i reconciliació des del pluralisme ideològic i la multiculturalitat de Rwanda. Les associacions de la diàspora són una bona manera de trobar persones que pertanyen al mateix país d'origen, però, en el cas de Rwanda, tenen un aspecte negatiu ja que funcionen segons l'ètnia i continua viu el conflicte entre els dos grups ètnics.

La diàspora rwandesa a Bèlgica es mobilitza a través dels partits polítics i de la societat civil per demanar l'obertura de l'espai polític al seu país; també ha desenvolupat els canals de comunicació per poder transmetre els missatges als rwandesos que es troben als diferents llocs.

La diàspora rwandesa s'organitza com a comunitat política, és a dir, el compromís polític és al centre de la vida quotidiana per tal de buscar la manera d'arribar al canvi en el seu país d'origen. Els rwandesos, des de l'estranger, es mobilitzen per demanar al règim de Kigali que obri l'espai polític, cosa que no succeeix en aquest moment a Rwanda. Les mobilitzacions es fan a través dels partits polítics i de la societat civil.

⁵¹ F-X. Munyarugerero: opus.cit, pp.162-170; C. Kabanda: opus.cit, pp. 175-179.

⁵² X. Torrens: "Multiculturalismo", a J. Antón i Xavier Torrens: *Ideologías y movimientos políticos contemporáneos*, Tecnos, Madrid, 2016.

També trobem una altra forma de mobilització dels partits polítics conjuntament amb la societat civil: una resistència permanent davant l'ambaixada de Rwanda a Brussel·les. Aquesta manifestació es coneix amb el nom de *sit-in*.

La premsa és un mitjà de comunicació molt important per la informació que dona i per l'intercanvi de notícies entre la diàspora. Aquests canals són la via d'intercanvi d'informació entre els rwandesos de la diàspora, així com també un mitjà de comunicació a l'hora d'organitzar qualsevol convocatòria. També els és útil per seguir la vida política i social del país; la diàspora rwandesa ho fa servir per tenir notícies d'última hora.

Així doncs, la diàspora rwandesa utilitza diferents mitjans per comunicar-se, per exemple Internet, la ràdio i les pàgines web de cada partit polític. Aquests mitjans són la principal font d'organització de la mobilització per als rwandesos que són a diferents països del món, i, fins i tot, hi ha un gran nombre de rwandesos del mateix país que segueixen aquestes informacions.

Les mobilitzacions organitzades per la diàspora rwandesa a Bèlgica tenen suport social. En primer lloc, reben suport dels rwandesos residents en aquest país i que lluiten perquè Rwanda arribi a ser un país democràtic. Com hem vist, són aquells que es troben en formacions polítiques i en diferents entitats de la societat civil de la diàspora rwandesa anti-Kagame. En segon lloc, reben també suport de diversos ciutadans d'altres països a títol personal o mitjançant organitzacions, com és el cas dels congolesos de Bèlgica, coneguts amb el nom de *combattant*. També s'hi troben alguns ciutadans autòctons, és a dir, belgues que participen a les manifestacions a favor de la diàspora rwandesa. A més, alguns partits polítics, com és el cas del Parti Démocrate Chrétien i algunes entitats de la societat civil belga, com ara Pax Christi, participen en les mobilitzacions i manifestacions organitzades per la diàspora rwandesa a Bèlgica.

En aquestes mobilitzacions, hi participa un gran nombre de rwandesos, fet que té la seva explicació el 1994, quan milers d'hutus van marxar cap a Bèlgica, antiga metròpoli de Rwanda. Aquest col·lectiu comptava amb les elits i els líders hutus del règim d'Habyarimana, que més tard han adoptat el lideratge en actes polítics de mobilització fora del país.

Finalment, segons l'opinió dels partits polítics i de la societat civil de la diàspora rwandesa, la justícia per a tots, una bona reconciliació caldria que estigués basada en el diàleg inclusiu, en el qual els representants de la pluralitat de rwandesos seguessin i parlessin sense cap mena d'impediment sobre les causes dels problemes al seu país i busquessin les solucions per arribar a la pau.